نگاهی به کتاب «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»

ابوالفضل والازاده*

ابوالفضل حافظیان**

با راهنمایی و اشراف استاد عبدالحسین حائری

چکیده: «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام» یکی از جوامع حدیثی چهارگانه‌ای است که توسط محدثان متأخر تألیف شده است. مؤلف این کتاب « محمد بن شرف‌الدین علی موسوی جزائری» مشهور به سید میرزا جزائری که از معاصران ملّا محسن فیض کاشانی، شیخ حرّ عاملی و علامه مجلسی است، آن را بر سیاق کتاب «منتقی الجُمان فی الاحادیث الصِحاح و الحِسان»، اثر مشهور حسن‌بن زین‌الدین (فرزند شهید ثانی و معروف به شیخ حسن صاحب معالم)، تدوین کرده است. وی قصد داشت با تألیف این کتاب به تکمیل و توضیح مباحث کتاب « منتقی‌الجمان » بپردازد.

مقاله حاضر به معرفی کتاب «جوامع الکلام » می‌پردازد.

کلید واژه‌ها: منتقی‌الجمان / شیخ حسن صاحب معالم / حسن بن زین‌الدین / جوامع حدیثی / حدیث شیعه، قرن یازدهم هجری قمری / جوامع‌الکلام فی دعائم الاسلام/ جزائری، محمدبن شرف‌الدین علی/ سیدمیرزا جزائری.

---

* ـ کارشناس ارشد رشتهٔ علوم قرآن و حدیث.

** ـ کتابشناس و فهرست نگار، حوزهٔ علمیه قم

۱ ـ مقدمات

۱ ـ ۱ ـ معرفی مؤلف کتاب «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»

وی در اجازه‌ای که برای علامه محمد باقر مجلسی (متوفی ۱۱۱۰ هجری قمری)، مؤلف بحارالانوار، نگاشته و مجلسی نیز این اجازه را به خط خود وی در «کتاب الاجازات» بحارالانوار آورده است، خود را چنین معرفی کرده است:

« ... امابعد فیقول ... محمدالمدعو بمیرزا ابن شرف الدین علی الموسوی الجزائری ...»[۱] و بر همین اساس وی به « سید میرزا جزائری »مشهور است.[۲]

شیخ حر عاملی[۳] نسبت « حسینی » را نیز برای وی ذکر کرده و با این عبارت وی را ستوده است:

«کان من فضلاء المعاصرین، عالما فقیها محدثا حافظا عابدا »[۴]

از تاریخ تولد وی اطّلاعی در دست نیست، اما محدث نوری (۱۲۵۴ ـ ۱۳۲۰ هجری)، بدون ذکر مأخذ خود، تاریخ درگذشت او را سال ۱۰۹۸ هجری قمری دانسته است.[۵] به هر روی با توجه به اینکه سید میرزا جزائری در انتهای اجازه یاد شده تاریخ نگارش آن را سال ۱۰۷۴ هجری قمری ذکر کرده،[۶] بنابر این می‌توان او را زنده در این تاریخ دانست.[۷]

شیخ حر عاملی، سید میرزا را شاگرد محمدبن علی بن خاتون عاملی[۸] (ساکن

---

۱ ـ بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۵

۲ ـ ر.ک همان، عبارتی که پیش از نقل اجازه در معرفی آن آمده است، خاتمةمستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۱۷۸

۳ ـ متوفی ۱۱۰۴ هجری قمری ۴ ـ امل الآمل، ج ۲، ص ۲۷۵. ۵ ـ مستدرک الوسائل، همانجا

۶ ـ ظاهراً در نسخه‌ای از بحارالانوار که در اختیار شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۲ ـ ۱۳۸۹ هجری قمری)، مؤلف الذریعة الی تصانیف الشیعة بوده، تاریخ این اجازه سال ۱۰۶۴ هجری قمری ذکر شده است که ایشان آن را نادرست و تاریخ صحیح را ۱۰۷۴ بیان داشته‌اند (ر.ک الذریعة، ج ۱، ص ۲۵۷).

۷ ـ ر.ک بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۷.

۸ ـ از معاصران شیخ بهایی است. شیخ حر عاملی در جلد اول امل الآمل (صفحه ۱۶۹، ش ۱۷۲) شرح حال وی را آورده و او را بسیار ستوده است. با این حال سید میرزا جزائری در اجازه یاد شده، نامی از این استاد نیاورده

حیدرآباد هند) و خود را نیز از مجازان حدیثی سید میرزا معرفی کرده است.[۱] میرزا عبدالله افندی (۱۰۶۶ ـ ۱۱۳۰ هجری قمری)، مؤلف ریاض العلماء، نیز چنین نسبتی به خود داده است.[۲] همچنین بنابر نقل اجازه یاد شده در بالا، علامه مجلسی نیز از مجازان سید میرزا بوده است.

مؤلف روضات الجنات،[۳] سید نعمت الله جزائری (۱۰۵۰ ـ ۱۱۱۲ هجری) را که شاگرد علامه مجلسی و مؤلف الانوار النعمانیة بوده، شاگرد سید میرزا جزائری دانسته و از قول او (همانجا) نقل کرده است که سید میرزا معتقد بود ظهور نهی، در متون دینی، در تحریم مطلق است بنابر این منکر حکم مکروه در احکام شریعت بود و آن را حمل بر نهی می‌نمود.

شادروان دانش پژوه با استفاده از اجازهٔ سید میرزا به علامه مجلسی ـ و با افزون توضیحاتی بر آن ـ می‌نویسد:

«او در اجازه‌ای که به مجلسی دوم در یکم جمادی دوم ۱۰۶۴ نوشته است می‌رساند که از پدر خود، از شیخ عبدالنبی بن سعد جزایری نگارندهٔ الحاوی فی الرجال، از نورالدین علی بن عبدالعالی کرکی (م ۹۴۰) در کودکی اجازهٔ روایت گرفته است. همچنین سید نورالدین (علی) بن (سید نورالدین کبیر) ابی الحسن علی بن الحسین (بن ابی الحسن) عاملی (جبعی) از برادر (پدری) خود سید (شمس الدین) محمد (نگارندهٔ مدارک، ۹۴۶ ـ ۱۰۰۹) و از برادر (مادری) خود ابومحمد (جمال الدین ابومنصور) الحسن (نگارندهٔ معالم ۹۵۹ ـ ۱۰۱۱) فرزند (شهید دوم) زین‌الدین بن (نورالدین) علی بن احمد عاملی، هر دو از سید (نورالدین کبیر) ابی الحسن علی بن الحسین (بن ابی الحسن) عاملی از زین‌الدین (شهید دوم ۹۱۱ ـ ۹۶۶) از شیخ نورالدین علی‌بن عبدالعالی (عیسی، م ۹۳۸) بدو اجازه داده است.

بلکه از پدرش و دیگرانی چند به عنوان مشایخ خود نام برده است (ر.ک بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۵ ـ ۱۳۷).

۱ ـ امل الامل، ج ۲، ص ۲۷۵، ۲۷۶.

۲ ـ ر.ک ریاض العلما، ج ۵، ص ۱۰۸.

۳ ـ ج ۶، ص ۸۸.

او شیخ روایت مجلسی (بحار) و حر عاملی هم بوده (امل الآمل) و از سید امیر فیض الله بن امیر عبدالقاهر حسینی تفرشی و سید میرزا محمدبن امیر علی استرابادی نگارندهٔ منهج المقال هم روایت می‌کرده است.

شیخ ابومحمد احمدبن اسمعیل جزایری نجفی نگارندهٔ آیات الاحکام و سید نعمةاللّه جزایری از شاگردان او بوده‌اند ».[۱]

ایشان همچنین می‌نویسد:

در پایان اجازات بحار مجلسی (ص ۱۷۴) این عبارت دیده می‌شود: «و کتاب جوامع الکلم للسید محمدمعلم الوزیر الاعظم غفرالله لانی سمعت ممن کان من اهل العلم انه کان عنده کتاب الجامع للبزنطی». از اینجا هم بر می‌آید که سید میرزا استاد وزیر بوده و جوامع‌الکلم او پیش از بحار بنگارش در آمده است. (همان، ص ۱۶۲۹).

۲ ـ ۱. معرفی کتاب « منتقی الجمان » و مؤلف آن

«حسن‌بن زین‌الدین» (۹۵۹ ـ ۱۰۱۱هجری قمری) مکنّی به «ابومنصور»،ملقب به « جمال‌الدین » و فرزند « زین الدین بن علی »، مشهور به شهید ثانی است[۲] میرمصطفی تفرشی (زنده در ۱۰۱۵ هجری قمری) و شیخ حر عاملی از او به بزرگی یاد کرده‌اند و او را با الفاظ مدح‌آمیز بسیاری ستوده‌اند.[۳] چنانکه شیخ حر عاملی او را « یگانه دوران خود و آگاهترین اهل آن زمان به فقه، حدیث و علم رجال » دانسته است.[۴]

وی درکودکی پدرخود را از دست داد. از این رو نزد شاگردان وی به تلمذ پرداخت که از جمله آنان می‌توان به حسین بن عبدالصمد عاملی (پدر شیخ بهایی) و از شاگردان خود وی نیز به عبدالسلام‌بن محمد حر عاملی (جد مادری شیخ حر عاملی) اشاره کرد.[۵]

---

۱ ـ فهرست دانشگاه ـ ج ۵، ص ۱۲۷۲ ـ ۱۲۷۳.

۲ ـ امل الآمل، ج ۱، ص ۵۷، ۵۸، ۶۳.

۳ ـ ر.ک نقدالرجال، ج ۲، ص ۲۵؛ امل الآمل، ج ۱، ص ۵۷.

۴ ـ امل الآمل، همانجا.

۵ ـ امل الآمل، ج ۱، ص ۵۸.

به غیر از « مُنتقی الجمان فی الاحادیث الصحاح و الحسان » که ذکر آن خواهد آمد، از دیگر آثار او می‌توان به « التحریر الطاووسی » در علم رجال، و « معالم الدین » که بواسطه تألیف همین کتاب به « شیخ حسن صاحب معالم » نیز مشهورشده است، اشاره کرد[۱]

مؤلف « منتقی الجمان » انگیزه خود را از تدوین آن، احیای امر حدیث دانسته است تا راه فهم احادیث و استنباط احکام برای متأخران هموار گردد، زیرا به مرور زمان، کوتاهی اهل علم در حفظ حدیث موجب بروز خلل در نظام حدیث و بروز تصحیف و تحریف در متن روایات شده بود. وی برای این کار کتب اربعه حدیثی (کافی، کتاب من لایحضره الفقیه، تهذیب و استبصار) را برگزید، زیرا در بین علما و شهرت زیادی داشتند و برای استنباط احکام شرعی مراجعات مکرری به آنها می‌شد.[۲]

او احادیث فقهی صحیح السند و حسن آنها را برگزید و به ترتیب ابواب معمول فقهی تبویب کرد، به گونه‌ای که در هر باب ابتدا احادیثی را که در صحت سند آنها بین علمای متأخر اختلافی نیست آورد، و آنگاه احادیثی را که به صحت مشهورند و سپس روایات حسن السند را نقل کرد. آنگاه وضعیت سندی هر روایت را با آوردن رمزی در ابتدای آن مشخص نمود که به ترتیب نوع روایات یاد شده عبارتند از : « صحی »، « صحر » و « ن »[۳]

او پس از نقل هر حدیث به توضیح نکات مبهم و مشکل متن آن پرداخت و در ضمن به رفع تعارض و جمع بین روایات متعارض نیز اقدام نمود.[۴]

وی در تألیف این کتاب به روش « علامه حلّی » (۶۴۸ـ ۷۲۶ هجری قمری) در تألیف دو کتاب « الدروالمرجان فی الاحادیث الصحاح و الحسان » و نیز « النهج الوضّاح فی الاحادیث الصحاح » عمل کرد[۵] و در تدوین این اثر روش جدیدی را در پیش گرفت، زیرانقل روایت را با فهم آن در آمیخته بود و فقهی استدلالی را ـ چنانکه همهٔ مطالب را به

---

۱ ـ برای آگاهی از آثار وی، ر.ک امل الآمل، ج ۱، ص ۵۷ ـ ۵۸.
۲ ـ منتقی الجمان، مقدمه، ص ۲ ـ ۳.
۳ ـ منتقی الجمان، مقدمه، ص ۴۶؛ همان، مقدمه مصحح، ص ۴.
۴ ـ همان، مقدمه، ص ۳.
۵ ـ همان، مقدمه مصحح، ص ۵.

طور مستدل و با برهان ارائه کند ـ سامان بخشیده بود.[۱]

۲ ـ معرفی کتاب « جوامع الکلام فی دعائم الاسلام »

۱ ـ ۲. کلیات

شیخ آقا بزرگ تهرانی این کتاب را به همراه « الوافی » تألیف محمدبن مرتضی، معروف به ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۰۸ ـ ۱۰۹۰ هجری)، « وسایل الشیعه » تألیف محمدبن حسن، معروف به شیخ حرّ عاملی (۱۰۳۳ ـ ۱۱۰۴ هجری قمری) و « بحارالأنوار » تألیف محمد باقربن محمّد تقی مجلسی، معروف به علّامه مجلسی (۱۰۳۷ ـ ۱۱۱۰ هجری قمری)، جوامع حدیثی چهارگانه متأخران می‌داند.[۲] که توسط « محمدون اربعة »[۳] تالیف گردیده است.[۴]

محدث نوری در خاتمه مستدرک الوسائل[۵] نیز این اثر را چنین معرفی می‌کند: « و هو کتاب شریف نافع ».

توضیح اینکه آقای محمد برکت در دفتر ششم از « مجموعه میراث حدیث شیعه » (ص ۵۲۹ ـ ۵۲۶) به معرفی این کتاب پرداخته‌اند.

در این مقاله، آدرس ۱۳ نسخهٔ شناخته شده از جوامع الکلم آمده است. بر این تعداد، باید ۲ نسخه جدید یاب دیگر، که درکتابخانهٔ مرحوم محدث ارموی بوده اضافه شود. بدین ترتیب ۱۵ نسخهٔ خطی از جوامع الکلم ـ تا بحال ـ شناسایی شده است، که هفت نسخه از آنها در کتابخانهٔ مرحوم محدث ارموی بوده و اکنون در مرکز احیاء میراث اسلامی در قم نگهداری می‌شود.

استاد سید احمد حسینی اشکوری در معرفی این کتاب و فهرست آن بر اساس سه نسخه موجود در کتابخانه آیةالله مرعشی می‌نویسد:

«تنظیم این کتاب، شبیه است به تنظیم کتاب کافی که مشتمل بر اصول اعتقادی و

---

۱ ـ همان، ص ۴.　　۲ ـ الذریعة، ج ۵، ص ۲۵۳.

۳ ـ این اصطلاح دربرابراصطلاح « محمدون ثلاثه اول » که به مشایخ سه گانه متقدم (کلینی، صدوق و طوسی) مشهورند بکار رفته است. گر چه فیض، حر عاملی و مجلسی را نیز « محمدون ثلاثة اخر» نامیده‌اند.

۴ ـ الذریعه، ج ۵، ص ۲۵۳.　　۵ ـ ج ۲، ص ۱۷۸.

اصول اخلاقی و فقه و در آخر روضه می‌باشد که به عنوان خاتمه در احادیث متفرقه در ذریعه ۵ / ۲۵۵ ذکر شده. عناوین اساسی کتاب « عقد » و عناوین فرعی « سمط » می‌باشد، مشتمل بر چندین « جوهرة». و فهرست اجمالی کتاب که در این نسخه دیده می‌شود چنین است:

المقدمة: فی مسائل یجب التنبیه علیها قبل الشروع.

العقدالاول: فی الاصول.

العقدالثانی: فی الایمان و الکفر.

العقد الرابع: فی الدعاء و القرآن والعشرة.

العقدالخامس: فی الطهارة

العقدالحادی عشر: فی المکاسب و توابعها.

العقدالثانی عشر: فی الصید و الذبائح.

العقد الثالث عشر: فی القضاء و الاحکام.

العقدالرابع عشر: فی العتق و قسمیه و النذر و الکفارات.

العقد الخامس عشر: فی النکاح.

العقدالسادس عشر: فی الحدود و توابعها.

العقدالسابع عشر: فی الدیات و القصاص و أحکامها.

العقدثامن عشر: فی الوصایا.

العقدالناسع عشر: فی المیراث.

الخاتمة: فی أحادیث متفرقة (الروضة).[۱]

اما نسخهٔ کتابخانه آستان قدس رضوی، ترتیب دیگری نشان می‌دهد. بر اساس آن، فهرست بخشی از کتاب چنین است:

۱ـ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیةالله مرعشی، ج ۱۱، ص ۳۲. ایشان، همین مطالب را در کتاب « التراث العربی المخطوط فی خزانة آیةالله المرعشی » ج ۲، ص ۲۳۲ـ ۲۳۳ نیز بیان داشته است.

ـ عقد اول: اصول و توابع آن (توحید، عدل).

ـ عقد دوم: نبوت (مقدمات، حالات پیغمبران سلف علیهم‌السلام، نبوت پیغمبر خاتم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)

ـ عقد سوم: امامت (مقدمات، احوال ائمه علیهم‌السلام، نصوص مخصوص به هر یک از معصومان)

ـ عقد چهارم: ایمان و کفر (مقدمات، اسلام و ایمان و لوازم و ارکان آنها، مکارم اخلاق، احوال مؤمن، اصول و لوازم کفر)

ـ عقد پنجم: دعا و قرآن و معاشرت (دعا، قرآن، معاشرت)

ـ عقد ششم: طهارت (آبها، نجاسات، وضو، غسل، دماء ثلاثه، غسل اموات، تیمم).[1]

سیدمیرزا وضعیت سندی هر حدیث را با آوردن رمزی در ابتدای آن بیان کرده است: « صح » برای احادیث صحیح السند، «صحر» حدیث صحیح بنابر مشهور، «صح» صحیح بنابر نظر خود وی، «ق» حدیث موثّق و «ح» حدیث حسن.

۲ ـ ۲. نسخه شناسی

در این مقاله نسخه‌هایی از اجزای مختلف این کتاب ـ با مراجعه با اصل نسخه‌ها ـ معرفی می‌شوند:

الف ـ مقدمه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی ـ مجموعه ۷۵۴ (از مجموعه کتب اهدایی آقای سید محمد صادق طباطبایی) که در مجموعه یاد شده، کتابهای «وجیزه» شیخ بهایی و «فهرست» شیخ منتجب الدین، هر دو در علم رجال، نیز وجود دارند. توضیح اینکه مقدمه در نسخه یاد شده ناتمام است و از صفحه ۲۲ تا ۲۵۱ را در این مجموعه به خود اقتصاص داده است.

آغاز: « بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین الحمدلله الذی فطر علی احادیث معرفته عقول العالمین و سطر آیات بیّنات وحدانیته علی هویات الکائنات »

---

۱ ـ فهرست آستان قدس رضوی، چاپ قدیم، ج ۵، ص ۶۹ ـ ۷۰.

انجام: « و یجیء الدلیل ایضا فیمالزم و تحقیقه انه اعترض بالامکان الذاتی الامتناع بالغیر، و هماقد یجتمعان و بنی ذلک علی جواز المصلحة فی الکذب و تصدیق الکاذب فلزم ما تقدم »

ب ـ سه نسخه از کتابخانه آیةالله مرعشی که بخشی از مقدمه، عقد چهارم و ششم و هفتم را در بردارند. (شماره‌های ۴۰۲۷، ۵۰۳۵، ۶۲۵۰)

ج ـ خاتمه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی ـ شماره ۴۸۲۱.[۱]

آغاز: بسم الله الرحمن الرحیم. الحمدلله حمدا یبلغ غایة رضاه و تفضیل سایرالحمد تفضیله علی جمیع ما عداه»

انجام: «عن الحسین بن سعید عن النّضر بن سوید عن القسم بن سلیمان عن ابی عبدالله علیه‌السلام قال قال ابی علیه‌السلام: ما ضرب رجل القرآن بعضه ببعض الّا کفر».

۳ ـ ۲ گزارش از محتوای کتاب

الف ـ مقدمه کتاب

مؤلف در مقدمه کتاب خود پس از حمد و سپاس خداوند و بیان خطبه‌ای چند، به معرفی خود و کتابش می‌پردازد: « اما بعد فیقول راجی عفور ربّه الغنی محمد بن شرف

---

۱ ـ به اشاره جناب آقای سید منصور طباطبائی (کارشناس نسخ خطی کتابخانه مجلس) که این خاتمه در مجلد ۱۳ فهرست این کتابخانه (ص ۲۳۲) تنها به نام «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام» معرفی شده و به اینکه خاتمه کتاب مذکور است اشاره‌ای نشده. ایشان با تطبیق جملات آغازین نسخه یاد شده با توضیحات شیخ آقابزرگ تهرانی در الذریعة (ج ۵، ص ۲۵۵، پاورقی)، که این جملات را مربوط به خاتمه کتاب یاد شده می‌داند و نسخه‌ای از آن را نیز دیده است، به اینکه این نسخه خاتمه این کتاب است دلالت یافته‌اند. توضیح اینکه در نسخه مذکور پس از خطبه کتاب چنین آمده است که: «امّا بعد فهـ (پاک شدگی متن) ـه جوامع الکلام فی دعایم الاسلام بطریق اهل البیت علیهم السلام». احتمالاً پاک شدگی چنین بوده است: «فهذه خاتمة». از این گذشته از عبارات فهرست مجلس بر می‌آید که آن را مجلد اول کتاب «جوامع الکلام» دانسته‌اند. (ر.ک فهرست کتابخانه مجلس، ج ۱۳، ص ۲۳۲). توضیح دیگر اینکه نسخهٔ خاتمه برخلاف مقدمه شماره صفحه ندارد. از این رو در معرفی مطالب آن به شماره صفحات اشاره نخواهد شد.

الـدین الحسیـنی ... » (ص ۲۳ ـ ۲۴) « سمّیته و بجوامـع الکلام فی دعائم الاسلام لطرق اهل البیت علیهم‌السلام، و رتبته علی مقدمة و عقود و خاتمة »[۱] (ص ۲۹).

وی در این مقدمه به بیان ارزش علم حدیث در میان سایر علوم پرداخته و آن را «اجلّ العلوم قدراً و اعظمها شأناً و فخراً» (ص ۲۴) معرفی کرده است. او این مقام بلند حدیث را ناشی از آن می‌داند که: «سایر علوم به آن استناد می‌جویند و عقاید و معارف متکی بر آن هستند، زیرا هر دلیلی که مستند نقلی نداشته باشد علیل است و هر علمی که به شرع استناد نجوید، جهل، وهم و گمراهی است» (همانجا).

سیّد مـیرزا، سـپس از تـلاش خسـتگی‌ناپذیر خـود در راه تـحصیل عـلم حـدیث و سختی‌های این راه خبر می‌دهد و اینکه سرانجام خداوند او را به محضر درس استادش «محمدبن علی بن خاتون طـوسی عـاملی» رسـانده است. وی اسـتادش را بـا عـبارات مدح‌آمیز مفصّلی یاد کرده و از اینکه از محضر درس وی بـهره‌های فـراوان بـرده خـبر می‌دهد. (ص ۲۵ ـ ۲۶).

او انگیزه خود را از تألیف این کتاب چنین بیان می‌دارد که برخی از دوستانش از وی خواسته‌اند که کتاب «منتقی الجمان» ـ که ذکر آن رفت ـ با اینکه در روش تألیف خـود بی‌سابقه است، اما مشتمل بر همه ابواب حدیث و انواع آن نمی‌باشد از این رو وی کتابی تألیف کند و به تکمیل مباحث آن بپردازد (ص ۲۶ ـ ۲۷). بر ایـن اسـاس، سـید مـیرزا جزائری به معرفی محتوای کتابش پرداخته و چنین توضیح می‌دهد که این کتاب همچون «منتقی الجمان» فقط شامل احادیث صحیح السند و حسن فقهی نیست بلکه احـادیث موثّق را نیز شامل می‌شود و علاوه بر روایات فقهی، احادیث مواعظ، آداب و قصص را نیز در بر دارد (ص ۲۷). با این حال وی در روش تألیف دقیقاً روش «منتقی الجمان» را در

---

۱ ـ شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعة (ج ۵، ص ۲۵۲) به دلیل مشاهده نوشته‌ای از سید نعمت اللـه جـزائـری، شاگرد سید میرزا، که کتاب او را «جوامع الکلم ...» نامیده است و اینکه مولف «جنات الجنات» و محدث نوری در «مستدرک الوسائل» نیز این کتاب را به صورت یاد شده خوانده‌اند، نام دوم را برگزیده و معرفی مفصل کتاب و نسخه‌های آن را ذیل عنوان «جوامع الکلم» (الذریعة، ج ۵، ص ۲۵۳) انجام داده است، گر چه توضیحات مذکور را ذیل عنوان «جوامع الکلام» آورده است.

پیش گرفته است.[1] او به تصحیح اشتباهات موجود در متن و سند روایات پرداخته و معانی مبهم و مشکل آنها را با عباراتی مختصر و واضح، بدون استفاده از فنون مختلف بلاغی و اشعار و امثال، روشن کرده است (همانجا).

وی سپس به بیان مطالبی در کلیات درایت الحدیث می‌پردازد و آنها را در بیست و چهار بخش که بخش را یک «مسأله» نامیده است، بیان می‌دارد. مسأله بیست و چهارم، در این نسخه، ناقص مانده است.

با توجه به محتوای مطالب این بخش از مقدمه به نظر می‌رسد سیدمیرزا قصد داشته تا در این «مسائل»، به بیان نظرات و مبانی کار خود در علم درایت الحدیث بپردازد که در ضمن این مطالب، نکات جالبی نیز به دست می‌دهد، چنانکه مثلاً در مسأله پنجم (المسألةالخامسة) می‌نویسد:

« الاقرب عندی الاکتفاء فی تزکیة الراوی بشهادة الواحد » (ص ۴۹). وی سپس این نظر را سیره عموم علماء دانسته و معتقد است که مخالفان این سیره جز تعدادی محدود ـ که شمارشان به سه نفر هم نمی‌رسد ـ بیش نیستند:

«وعلیه عامة اصحابنا، و خالف فیه شذاذ محصورون لا یبلغون اقل مراتب الجمع » (همانجا).

همچنین وی اظهار می‌دارد که رجالیون، نام برخی از راویان را به خاطر عظمت شأن و شهرت زیاد آنها و منقولاتشان در بین علماء، در کتب خود نقل نکرده‌اند و از اینرو توثیقی درباره ایشان در کتب رجال نیامده است. از جمله این افراد « علاءبن رزین قلّاد » است که «کشی» به دلایل یاد شده نامی از او در کتابش نیاورده است (ر.ک همانجا).

سید میرزا در ابتدای مسأله هفتم (المسألة السابعة) به ارائه نظر خود در حجیّت روایات کتب حدیثی، غیر از کتب اربعه، پرداخته و می‌نویسد: « الاقرب عندی حجیة

---

۱ ـ بر اساس نوشته آقای اشکوری، تفاوت‌های جوامع الکلام با منتقی الجمان چنین است:

اول: افزون احادیث موثق، دوم: آوردن احادیث کتب اربعه و غیر آنها، سوم: جمع احادیث اصول اعتقادی و اخلاقی به اضافهٔ احادیث فقهی. (فهرست کتابخانه آیةالله مرعشی، ج ۱۱، ص ۳۱؛ التراث العربی المخطوط ...، ج ۲، ص ۲۳۲).

سایر کتب الحدیث من تصانیف مشایخنا و اسلافنا الثقات و وجوب العمل باخبارها المتصفة طرقها بأحد الأوصاف الثلاثة،أعنی الصحیح والحسن و الموثق » (ص ۵۲ ـ ۵۳) و درادامه چنین بیان می‌داردکه این روش عموم علماء است،امّا مؤلف «منتقی الجمان» در کتاب خود برخلاف این سیره عمل‌کرده است: «و علی حجیتهاعامّة العصابة وجُلُّهم و خالف فی ذلک المنتقی» (ص ۵۳). او سپس به بیان دلایل این اعتقاد خود پرداخته و شهرت و شیوع فراوان این کتب را در بین علمای سلف و خلف بلاد مختلف، نقل مطالب کتب یاد شده در آثار این علماء و اجماع ایشان را بر وثاقت و جلالت شأن آن مؤلفان را در این باره ارائه می‌نماید و از نقل قولهای یاد شده مثالهایی را ارائه می‌دهد (ص ۵۳)

از جمله در صفحه ۵۴ از اینکه ابوعلی طبرسی، مؤلف تفسیر مجمع البیان (متوفی ۵۴۸ هجری قمری)، و سیدابن طاووس، مؤلف «فرج المهموم» و «الملهوف علی قتلی الطفوف» (۵۸۹ ـ ۶۶۴ هجری قمری)، در کتابهایی چون «الاحتجاج» و «ربیع الشیعة» مطالب کتابهایی غیر از کتب اربعه را آورده‌اند و به آنها اعتماد نموده‌اند، خبر می‌دهد.[۱]

نکته حائز اهمیت در اینجاست که ظاهراً با توجّه به اینکه وی نام این دو دانشمند بزرگ را آورده و سپس تنها نام دو کتاب را ذکر کرده است، کتاب «ربیع الشیعة» را تألیف سیدابن طاووس می‌دانسته، در صورتی که برخی از علماء را عقیده بر آن است که به خاطر تطبیق دقیق این دو کتاب بایکدیگر جز در مواردی جزئی، این کتاب همان کتاب «اعلام الوری بأعلام الهدی» ابوعلی طبرسی است (برای آگاهی بیشتر از کیفیت این انتساب، ر.ک الذریعة، ج ۲، ص ۲۴۰ ـ ۲۴۲).

در اینجا مروری اجمالی بر مطالب بیست و چهار مسأله موجود در مقدمه خواهیم

---

۱ ـ بنابر نظر شیخ آقا بزرگ تهرانی، کتاب «الاحتجاج» از آنِ «ابو منصور احمدبن علی طبرسی (متوفی ۵۸۸) است (الذریعة، ج ۱، ص ۸۱)، چنانکه در مقدمه آقای «سید علی بحرالعلوم» بر نسخه چاپ شده این کتاب نیز از قول بزرگانی چون «علامه مجلسی». «شیخ یوسف بحرانی» و «سید محمدباقر خوانساری»، مؤلف روضات الجنات، بر همین نظر تأکید شده است (ر.ک الاحتجاج، مقدمه، ص ۷). بنابر این به نظر می‌رسد که سید میرزا، یا در ضبط کنیهٔ مؤلف اشتباه کرده، و یا اینکه ابوعلی طبرسی را مؤلف کتاب احتجاج می‌داند.

داشت:

ـ المسألةالاولی[1] (ص ۳۰ ـ ۳۱) و المسألةالثانیة (ص ۳۲ ـ ۳۳) به تعریف خبر متواتر و آحاد،تقسم بندی سندی احادیث و عمل به خبر واحد اختصاص دارند.

ـ المسألة الثالثة (ص ۳۳ ـ ۴۶)، المسألةالرابعة (ص ۴۶ ـ ۴۸) و المسألة الخامسة (ص ۴۸ ـ ۵۱): به بیان مباحثی در جرح و تعدیل راویان و چگونگی نقل روایاتی که در آن راویان مجهول الحال وجود دارد پرداخته‌اند.

ـ المسألةالسادسة (ص ۵۱ ـ ۵۲): به تعریف طریق و سند روایت و انواع آن پرداخته و بحثی راجع به مراسیل اصحاب اجماع را پیش کشیده است.

ـ المسألةالسابعة (ص ۵۲ ـ ۵۸): در حجیّت کتب حدیثی غیر از کتب اربعه است.

ـ المسألةالثامنة تا المسألة الثالثة عشرة (ص ۵۸ ـ ۱۱۰): مباحثی را در جرح و تعدیل روات بیان داشته است.

ـ المسألةالرابعة عشرة (ص ۱۱۰ ـ ۱۱۷): به بیان طرق روایی مشایخ متقدم (برقی، کلینی، صدوق و طوسی) در کتبشان اختصاص دارد.

ـ المسألةالخامسة عشرة (ص ۱۱۷ ـ ۱۲۲): مؤلف در این مسأله طرق روایی خود را تا کتب اربعه ذکر کرده است.

ـ المسألة السادسة عشرة تا المسألة الثامنة عشرة (ص ۱۲۳ ـ ۱۷۴): در معرفی مشیخه کتب اربعه و بحثهایی راجع به آنهاست.

ـ المسألة التاسعة عشرة (ص ۱۷۵ ـ ۱۷۶): به بیان برخی مطالب در باره مراسیل اصحاب اجماع پرداخته است.

ـ المسألة العشرون (ص ۱۷۶ ـ ۲۱۹): به بیان اختصار سند روایات و طبقات راویان اختصاص دارد.

---

۱ ـ برای تفصیل بیشتر در مورد مسألهٔ اول و ششم، ر.ک مقالهٔ «جوامع الکلام ...» نوشته محمد برکت در مجموعه میراث حدیث شیعه، دفتر ششم.

ـ المسألة الحادية و العشرون[1] (ص ۲۱۹ ـ ۲۳۲): در معرفی راویانی است که بـه کنیه و یا لقبی خاص معروفند.

ـ المسألة الثانية والعشرون (ص ۲۳۲ ـ ۲۳۴): شامل بحثی راجع به اصول اربـعمائه است.

المسألة الثالثة والعشرون (ص ۲۳۴ ـ ۲۴۸): به بیان نکاتی متفرقه اخـتصاص یـافته است، در موضوعاتی همچون جرح و تعدیل راویان، عمل به اخبار و رفع تعارض میان روایات.

ـ المسألة الرابعة والعشرون (ص ۲۴۸ ـ ۲۵۱): نیز به بیان مطالبی در جمع بین روایات متعارض و توجیه مضمون برخی احادیث که غیرقابل قبول می‌نماید و روش برخی علماء در این زمینه پرداخته است.

ب ـ گزارش مختصری از سه نسخه موجود در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی نجفی (ره) افزون بر مطالبی که در فهرست نسخه‌های خطی آن کتابخانه آمده است:

نسخه شماره ۴۰۲۷

این نسخه از ابتدای مقدمه تا اواخر عقد پنجم (در دعا، قرآن و عشرت) را در بر دارد و در متن مقدمه به اسم کتاب، چنین تصریح شده است: «و سمیته بجوامع الکلام فـی دعائم الاسلام بطریق أهل البیت علیهم‌السلام، و رتبته علی مقدمة و عقود و خاتمة، امّا المقدمة فقی مسایل یحسن التنبیه علیها قبل الشروع،المسألةالاولی اعلم انّ الخبرعلی ضربین ... »

این نسخه را ابراهیم بن علی بن موسی العاملی مولداً الشعیبی محتداً به دستور فضل علی بیک در ۱۰۸۰ ق کتابت کرده است و تملک همین فضل علی بیک در اول نسخه چنین درج شده است:

« بسمله. قد تشرّفت بتملیک هذاالکتاب المسمی بجوامع الکلام فی دعائم الاسلام (جلدالاصول) من تألیف سید میرزا من مـالکه عـاریة ابـن شـاهوردی تـوشمال بـاشی

---

۱ در نسخه به اشتباه این مسأله به صورت «المسألة العشرون» مصدر شده است.

فضلعلی ».

گفتنی است فضلعلی بیک بن شاهوردی توشمال باشی خود یکی از نویسندگان جوامع حدیثی است. از جامع حدیثی او به نام «الاوفی» نسخه‌ای به شماره ۲۳۳ در کتابخانه آیت الله مرعشی نگهداری می‌شود. (ر.ک: التراث العربی، ج ۱ ص ۳۴۷؛ مجلهٔ علوم حدیث (فارسی) شماره ۶)

یادداشت تملک دیگری در برگ ۶ بدین عبارت دیده می‌شود: «بسم الله جلد اول کتاب جوامع الکلم تألیف مرحمت پناه سید میرزا که در تاریخ شهر رجب ۱۰۹۹ داخل کتبی که به اولاد ذکور هبهٔ شرعی شده نموده می‌شود ».

فهرست تفصیلی مطالب جلد اول و سوم کتاب در اول نسخه درج شده است، در پایان فهرست جلد اول آمده است: «نجز تعلیق ما أفاده الشیخ الأفضل الأنبل التقی الصالح الشیخ عبدالغفار الحویزی أیده الله تعالی من فهرست المجلد الاول من کتاب المرحوم المبرور السید میرزا الجزایری تغمده الله بغفرانه و ... »

و در آغاز فهرست جلد سوم آمده است: «فهرست المجلد الثالث من کتاب جوامع الکلام فی الایقاعات و الأحکام». در هامش صفحات این نسخه، حواشی و تصحیحات بسیاری به چشم می‌خورد. حواشی با امضاهای « منه عفی عنه »، « منه ره » است.

در ابتدای نسخهٔ شماره ۴۰۲۷ یادداشتی به خط مرحوم آیت الله مرعشی درج شده که بعینه نقل می‌شود:

«کتاب جوامع الکلم فی دعائم الاسلام بطریق أهل البیت علیهم‌السلام، للعلامة السید محمد الشهیر بمیرزا ابن شرف الدین الحسینی النجفی ثم المشهدی، من تلامیذ الشیخ ابن خاتون العاملی، ویروی عنه و هو عن استاذه شیخنا البهائی. و الکتاب نفیس فی بابه علی نمط المنتقی لصاحب المعالم، الّا انّه له مزایا علیه کعدم اقتصاره بالصحاح و الحسان فقط، و عدم اقتصاره علی مرویات الکتب الأربعة، و غیر هما من المرجحات. وهذا السید جلیل فی عصره، له مولفات، کالتعلیقة علی الفقیه و علی الکافی و علی الصحیفة الکاملة السجادیة و دیوان شعر و غیرها. شهاب الدین الحسینی المرعشی». آغاز نسخه ۴۰۲۷ و انجام آن، در فهرست مرعشی، ج ۱۱، ص ۳۲ ـ ۳۳ آمده است.

نسخه شماره ۵۰۳۵

این نسخه به خط نسخ بسیار زیباست، بدون نام کاتب و بی تاریخ، عقد چهارم و عقد ششم از کتاب را در بردارد.

آغاز نسخه: العقدالرابع فی الایمان و الکفر و فیه سموط: السمط الاول فی المقدمات و فیه جواهر: الجوهر الاولی فی ابتداء الخلق و علّته و علةالشهوات و الطبایع: قصص، صحّی: اخبرنی الشیخ علی بن علیّ بن عبدالصمد النیسابوری ...

انجام نسخه: فی بعض النسخ یب و فی من یشتری بالشین المعجمة من الشراء فمن سهوالکتاب و تأویل بعض مشایخنا لها سهو و غفلة.

تصحیحات اندکی در هامش برخی صفحات دارد. در ابتدای نسخه شرح حال مولف به نقل از امل الامل ثبت شده است و تملک عبدالعزیزبن مهدی بن حسن بن یوسف حسنین در ۳ جمادی الاول ۱۲۳۲ با مهر مربعی دیده می‌شود و سپس تملک نصرالله بن حسین حسینی مدرس و نیز تملک سیدمحمدبن مرحوم سید شرف بن سید ابراهیم بن سید یحیی صندید حسینی در کربلا به تاریخ ۱۱۷۳ ق.

نام کتاب در صفحه عنوان چنین درج شده: «کتاب جامع الکلم للسیدالمحقق السید میرزا الجزائری طاب ثراه»

نسخه شماره ۵۰۳۵ مطابق یادداشت ابتدای آن در تاریخ ۲۴ شهر شوال ۱۱۱۱ وارد کتابخانه‌ای (؟) در شهر شیراز شده است. در این یادداشت آمده است: «کتاب مرغوب معتبری است صحیح الکتابة، شایسته دیدم که به مبارکی و سعادت داخل کتابخانه والا انشاء الله بنظر حضرت مستطاب اشرف امجد ارفع اعظم افخم سرکار ایالت جلیلهٔ کبری منظور خواهد شد قیمت ... (سیاه شده) ۲۴ شهر شوال ۱۱۱۱ در دارالعلم شیراز».

در برگهای پایانی نسخه دو حاشیهٔ علمی با امضای احمد طغرق (طوق؟) دیده می‌شود.

نسخهٔ شماره ۶۲۵۰

تنها عقد سابع فی‌الصلاة را در بردارد. به خط نسخ خوش کتابت شده و به دلیل

افتادگی انجام نسخه، نام کاتب و تاریخ آن مشخص نیست.

آغاز نسخه: العقدالسابع فی الصلاة و فیه سموط: السمط الاول فی فضلها و المحافظة علیها و تعیین الواجب و المندوب منها و ما یشبهه و فیه جواهر، الجوهرة الاولی فی فضل الصلوة الیومیة.

انجام نسخه: الجوهرة الخامسة فی الاخریین من الرباعیات، فی الرباعیات، قرب الاسناد، صحی: محمدبن خالدالطیالسی ...

در صفحهٔ عنوان نام کتاب به خط قدیمی چنین ثبت شده: «عقد سابع جوامع الکلام فی دعائم الاسلام».

در همین صفحه تملک محمدسعید در ۱۳ محرم ۱۲۱۵ با مهروی دیده می‌شود.

تصحیحات اندکی در حواشی برخی صفحات دیده می‌شود.

ج ـ خاتمه کتاب

چنانکه سیدمیرزا جزائری در ابتدای این خاتمه آورده، آن را به نقل احادیثی اختصاص داده است که ذیل عنوان خاصّی نمی‌گنجید. از این رو در کتب روایی ذیل باب خاصّی قرار نگرفته‌اند با این حال بر صحت آنها حکم کرده‌اند: «اجمعت أن اوردفیها الاحادیث منشورة غیر مرتّبة منثورة غیر مبوبة مماورد مضمونه بصحیح الرّویات» (ص ۱). او در اینجا نیز به بیان نظر خود در باره نقل روایات راویانی که مجهول الحال هستند و یا در وضعیت وثاقت آنان شکی وجود دارد پرداخته و روایات آنها را در این کتاب نقل کرده است: «و اتصلت روایته عن الامام علیه السلام بالثقات او صحّت عمّن اشیر الیه من ائمة الحدیث بالبیان و اجمع علی تصحیح ما یصح عنه کابن ابی عمیر و صفوان أواکثر الأجلّاء الأخذعنه و الاعتماد علیه مع جهالته او حصل بعض الشکّ فی ثقته و عدالته» (همانجا).

آنگاه به نقل روایات می‌پردازد به گونه‌ای که پیش از نقل روایات هر کتاب، عنوان کتاب و نام مؤلف آن را آورده و سپس به مضمون هر حدیث پیش از نقل آن اشاره می‌کند و پس از نقل روایت به ارائه توضیحی درباره سند و یا متن آن و یا معنای برخی عبارات و

الفاظ احادیث می‌پردازد. او توضیحات لغوی خود را با الفاظی چون « اللّغة » و دیگر بیانات خود را با لفظ « أقول » مصدّر ساخته است.

موضوع برخی از احادیث نقل شده در این خاتمه عبارت است از: طلب علم و تعلیم آن و فضیلت این دو امر (از امالی شیخ طوسی)، « خصائص الشیعة » و « فی أن المؤمن صدیق شهید » (از کتاب المحاسن برقی) و قصّه حضرت ادریس (از کمال الدین و تمام النعمة شیخ صدوق). همچنین نام دیگر کتابهایی که سید میرزا جزائری از آنها در خاتمه کتابش به نقل حدیث پرداخته است عبارت است از:

« معانی الأخبار »، « علل الشرایع و الاحکام »، « أمالی » و « ثواب الاعمال و عقاب الاعمال»، همگی از شیخ صدوق.

منابع:

۱ ـ افندی، میرزاعبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، تحقیق سید احمد حسینی، قم ۱۴۰۱ هـ ق.

۲ ـ برکت، محمد، « جوامع الکلام فی دعائم الاسلام »، در مجموعهٔ میراث حدیث شیعه، دفتر ششم، ص ۵۲۹ ـ ۵۴۶، دارالحدیث، قم ۱۳۸۰ هـ ش

۳ ـ تفرشی، سید مصطفی بن حسین، نقدالرجال، تحقیق مؤسّسة آل البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، قم ۱۳۷۶ هـ ش

۴ ـ تهرانی، آقابزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعة، دارالاضواء، ط سوم، بیروت ۱۴۰۳ هـ ق / ۱۹۸۳ م.

۵ ـ حائری، عبدالحسین، فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه مجلس، ط اول، تهران ۱۳۷۶ هـ ش.

۶ ـ حر عاملی، محمدبن حسن، أمل الآمل، تحقیق سید احمد حسینی، افست از مکتبة الاندلس، بغداد ۱۴۱۴ هـ ق.

۷ ـ خوانساری، سید محمد باقر، روضات الجنات، دارالاسلامیة، ط اول، بیروت ۱۴۱۱ هـ ق. / ۱۹۹۱ م.

۸ ـ طبرسی، ابومنصور احمدبن علی، الاحتجاج، تعلیق سید محمد باقر موسوی خرسان، مشهد ۱۴۰۳ هـ ق.

۹ ـ عاملی، حسن بن زین الدین، منتقی الجمان فی الاحادیث الصحاح و الحسان، تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری، جامعةالمدرسین فی الحوزةالعلمیة، ط اول، قم ۱۴۰۳ هـ ق.

۱۰ ـ مجلسی، محمدباقربن محمدتقی، بحارالانوار، مؤسسةالوفاء، ط دوم، بیروت ۱۴۰۳ هـ ق / ۱۹۸۳ م.

۱۱ ـ نوری، میرزاحسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق مؤسسة آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، ط. اول، بیروت ۱۴۰۸ هـ ق / ۱۹۸۷ م.